

Академик ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

УЛОГА МАНАСТИРА МОРАЧЕ У КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКОМ НАСЛЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ*

Манастир Морача већ седам и по векова привлачи пажњу околног становништва и шире јавности. Предање каже да је ктитор, бирајући место за своју задужбину, стигао у Морачу и био очаран лепотом извора Врело и терасом, луком, са које се Светигора својим бисерно чистим млазевима, као водопад, обрушава у Морачу. Пошто су му домаћини Даниловићи на тераси показали крушку на којој ноћу, на магичан начин, гори свећа, ктитор је одлучио да на том простору подигне цркву. Постављајући темељ задужбини ктитор је, каже предање, ударајући чекићем у камен-темељац, изговарао речи: „Помози, Боже, краљу и краљеву кољену”. Међутим, кроз ове речи, на запрепашћење народа, одјекнуо је упоредо са њиме, као ехо, глас Нише, родоначелника Ровчана, који је, упоредо са гласом ктитора, говорио: „Помози, Боже, Ниши и Нишину кољену!” Ктитор је ову неочекивану мистичну појаву прихватио и објаснио: „Може бити да је то божја воља”, јер је нова богомоља утемељена на старом култном месту.

Садржај ове легенде је преношен вековима, из покољења у покољење, па се преноси и у наше време. Према томе, Манастир Морача није занимљив само за богослове, ходочаснике, хроничаре, историчаре, историчаре уметности, него знатно више, него што би се то очекивало, сведочи о животу становништва које га окружује. Због тога није чудо што се и етнологија, као наука о народу, и антропологија, као наука о човеку, занимају овом проблематиком и међуплеменским животом који се вековима одвијао у Манастиру и у његовом ширем залеђу.

О Манастиру Морачи, као културно историјском споменику постоји релативно обимна литература. У њој се претежно говори о времену настанка, облику грађевине, фреско сликарству, иконографији, скулптури, садржају фресака и другим архитектонско уметничким одликама. Међутим, ово саопштење има за циљ да скрене пажњу на нека основна архитектонско

* Предавање на Трибини ЦАНУ, 23. 09. 2002.

уметничка обележја и укаже на културни, друштвени, васпитни, социјални и национални значај овога споменика, који има своје узвишено место у културно историјском и слободарском развоју Црне Горе.

Манастир Морача, посвећен Успењу Пресвете Богородице (Великој Госпојини), подигнут је у једном живописном скровитом крају који се до недавна налазио даље од свих главних путних праваца који су ове крајеве повезивали са Јадранским приморјем и осталим деловима Балканског полуострва и средње Европе. До Манастира се у то време, као и много касније, могло доћи уз велики напор, једино пешице или евентуално на коњу. Због тога се оправдано може поставити питање: шта је био разлог да кнез Стефан, истина споредни припадник лозе Немањића, у време краља Уроша I (1243-1246) на овом месту подигне и, за ондашње и за касније прилике, велелепну културну грађевину. Разлог за то се може наћи у томе што је пожелео да се и сам, у поодмаклом добу, посвети у миру и тишини чарима монашког живота. Други разлог је могао бити што се слив изворишног дела реке Мораче налази на релативној средокраћи која повезује бројна околна црногорска племена: Ровчане, Дробњаке, Ускоке, Пипере, Братоножиће, Куче, Васојевиће, а посредно и друга. Али, за ову прилику битнија је од разлога подизања Морачке богомоље улога коју је она имала у културно историјском животу и овога краја и Црне Горе у целини.

По натпису који је изнад улазних врата уклесан на каменој плочи види се да је градња цркве завршена 1252. године. Ктитор манастира је кнез Стефан, син кнеза Вукана, унук Стефана Немање, који је углавном, сем на фрескама у Манастиру Морачи, остао скоро неприметан у владарској лози Немањића. Нешто више сећају га се монаси и обновитељи када се у XVI и XVII веку, приликом обнове Манастира, на зидовима и иконама јавља његов лик у овој богомољи.

Манастир Морача, зидан тесаницима сиге, која је, по предању, донета из реке Тушине из Дробњака, припада зрелим остварењима рашког градитељства. То је за ондашње прилике било велелепно здање дуго преко 24, широко 14, а високо око 20 метара. Храм је једнобродна грађевина, која, осим цркве, односно наоса и олтарског простора, има и припрату са западне стране. Над централним делом - наосом - издиже се округла купола. Апсида је полукружна, а бочни простори олтара су квадратне основе. Правоугаона пространа припрата је подигнута када и главни део храма. Бочна капела уз припрату посвећена је Светом Стефану, ктиторовом заштитнику и имењаку.

Храм је првобитно био прекривен оловним плочама, које су Турци скинули (1504) или су се истопиле у пожару; затим даскама, „клизом”, а данас бакарним лимом. По облику и занатској обради бифора на апсиди и прочељу, као и по изгледу два портала, види се да је у томе поштована романичка традиција у којој је дошло до израза клесарско умеће которских мајстора.

Морачки манастир је био и остао веома значајна култна установа. Види се, без обзира на штуре податке, да су овај храм, поред монаха из разних богомоља посећивали и у њему боравили челници и други високи достојанственици православне цркве: из Хиландара, Грчке, Бугарске, фрушкогорских, далматинских и других манастира. Живот у овом храму утицао је и на околно становништво. Околна племена су Манастир Морачу доживљавала као своју светињу, па су га из тих разлога често обдаривали својим прилозима, првенствено иконама које представљају њиховог домаћег заштитника. На овај начин припадници појединих племена су утицали и на садржај манастирске иконографије.

Професор Сретен Петковић, наш познати историчар уметности, писац студије о Манастиру Морачи, истиче да су две иконе Архангела Михаила са анђеоским јављањем, које је 1599-1600. године насликао поп Страхиња, настале по налогу Пипера, јер се у Летопису из 1768. јасно каже да Пипери славе архистратига Михаила. Истина, мора се имати у виду да је поп Страхиња на овај начин, истовремено, обележио и племенску славу и Морачана и Васојевића, који такође славе Аранђеловдан.

Претпоставља се да је знаменита икона Светог Луке, која је настала 1672-1673, повезана са утицајем Ровчана, чији је племенски и породични заштитник Свети Лука. Поред тога, у натпису, у дну средишњег поља, помиње се да је јеремонах *Авесалом*, у време игумана Неофрита, поклонио Манастиру Морачи икону Светог Луке и наменио је за покој душа својих родитеља, Вујице и Маре, јер су монахови родитељи били Ровчани.

Обраћање Светог Николе и Светог Луке Христу са врха иконе Светог Саве и Светог Симеона, која потиче из 1644-1645. године, постаје јасније када се зна да је Свети Лука племенска слава Ровчана, а Свети Никола племенска слава Куча и Братоножића. Помишља се такође да је Црква Светог Николе, која се одвојено налази у манастирском комплексу, својевремено обновљена претежно прилозима Куча и Братоножића. Икона Јована Претече из 1714. године, са сценама из његовог живота, која стоји наспрам велике иконе Светог Саве и Немање са житијем, доводи се у везу са племеном Пјешивцима, јер ово племе слави Усековање Светог Јована Претече. Сличан је случај са представом Светог Ђорђа, кога Дробњаци поштују и славе као своју племенску славу.

Племенске славе су, као што се види, битно утицале на манастирску иконографију, јер су околна црногорска племена кроз то чувала своје особености и свој идентитет.

Манастир Морача је уз култну имао и веома велику друштвену улогу. Уосталом, црногорски краљ Никола I, владар и песник, није без разлога обелоданио:

„То је ћаба Морачана,
Ту се купе, Бога моле,
Ту вијеће вијећају,
Душманима да одоле”.

Манастир је био чувен по томе што су у њему околна црногорска племена често држала састанке, међусобно се дружила и решавала многе заједничке проблеме. Манастир је био место на коме је народ налазио уточиште, молио се Богу и тражио утеху и у најтежим и у најбурнијим временима.

Поред овога, у Манастиру су одржавани сабори на којима су решавани многи животни проблеми и Манастира и шире заједнице. На једном „свештеном сабору” који је одржан 1639. године, у присуству патријарха Пајсија, митрополита херцеговачког Лонгина, митрополита будимљанског Пајсија и игумана Антонија, утврђене су баштине и границе имања Манастира Мораче. На сабору који је у Манастиру Морача одржан 1648. године написан је један спис на италијанском језику који је митрополит будимљански Пајсије требало да однесе у Рим, али су га Турци ухватили и убили. Сабор који је одржан у Манастиру 1774. године овластио је архимандрита *Аксентија* да за покровитељство замоли руску царицу Катарину II.

Поред официјелних, службених, сабора, од којих су овде само неки поменути, посебну улогу у друштвеном животу имала су окупљања у Манастиру о појединим празницима. Тада су учесници сабора пристизали из Васојевића, Роваца, Зете, Куча, Бјелопавлића, Пипера, Никшићког и других крајева Црне Горе. Устаљена су била окупљања о Светом Николи, о Задушницама, о Ускрсу, о Спасовдану, о Тројичиндану, Недјељи светих о Петровдану и о Успењу Пресвете Богородице, односно Великој Госпојини, како се то популарно у народу каже.

Манастир Морача је имао вишеструку васпитну улогу. У њему се стицала основна писменост, упознавало се са неким књижевним делима и богословском литературом. Међутим, и стари и нови живопис, како онај из времена подизања Манастира, од кога није много остало, тако и онај урађен приликом обнова у XVI и XVII веку, утицао је на схватање и свест која је будила мисао о очувању народне државе и уливала снагу за њену одбрану од непријатеља свих врста. Ово је, вероватно, доприносило обликовању култа светитеља и култа владара који је у црногорском културном наслеђу био прилично развијен па се преко оваквих схватања Црна Гора уклапала и доприносила развоју општебалканског и медитеранског погледа на свет.

Поред фресака и икона на посетиоце је импресивно деловао морачки главни портал, као и онај што из припрате води у наос. На њиховим разуђено профилисаним оквирима, стубићима и капителима романичког стила пажњу привлаче неисцрпне теме и представе о греху и искушењу. Грех је на тим представама приказан преко ликова наказних звери и наказних птица које се хране људским месом (главама). Искуљење људско од греха објашњено је кроз инкарнацију у лику Богородице са малим Христом у наручју, а у Распећу приказана је Христова победа над ђаволом употребом крста. Услед тога рељефи приказани на главном порталу у

Манастиру Морачи спадају у изузетна објашњења и одређене богословске тематике.

Значајну васпитну улогу у општем народном животу имало је такозвано Богородичино коло. Ово коло је састављено од 20 четвороугаоних икона које су међусобно у круг повезане жицом. У средини кола виси оригинално нојево јаје на ланцу чији је један крај утврђен у центру кубета. Пречник круга, односно кола, већи је од четири метра, па га лако покреће не само додир него чак и струјање ваздуха. Приликом благослова коло је покретано од запада према истоку, односно наопосун, како се правац оваквог кретања називао у народу. У истом смеру, од запада према истоку, коло је окретано када је неко у цркви тражио добро и молио се за напредак дома и породице. Оваквим окретањима Богородичног кола праћена су бденија која су држана пред одлазак појединаца „у бијели свијет”, или када се молило за оздрављење болесника. Међутим, од окретања Богородичиног кола од истока према западу плашили су се разбојници, крадљивци, злочинци и преступници других врста. Стишавале су се понекад и опасне свађе претњом да ће калуђери из Морачког Манастира окренути коло наопако, односно од истока према западу, ако се те свађе не прекину. Кривци су од страха због клетве изречене под Богородичним колом најчешће признавали своје грехе, јер су сматрали да ће се тако најбоље заштитити од бојје казне која их је овде могла сустићи, како се веровало, брже него на другом месту.

Посредством Манастира мирене су завађене крви, односно породице, и опраштана убиства. Један од таквих примера је убиство Вуке Братанова Влаховића које је од Вукине мајке и уже родбине опроштено Ишу Радошеву Булатовићу, а ово није био усамљен пример.

Прикази раја, пакла и страшног суда, уз представе о добру и злу, такође су поучно деловале на посетиоце.

Уз уобичајено преписивање књига, сликање икона и фресака у Манастиру Морачи је радила и световна школа. Павле Ровински бележи да се почетком XX века школа са учитељем налазила у једној од манастирских зграда. Око 1910. године у Манастиру Морачи је била и врста пољоприведне школе у којој су се стицала одговарајућа знања о земљорадњи, воћарству и повртарству, што сведочи да је Манастир Морача у свим раздобљима свога постојања имао велики општеобразовни и васпитни значај. На овај начин је непосредно утицао на околно становништво и његово укључивање у токове савременог живота. Посредством Манастира многе морачке породице (Дожићи, Меденице, Дуловићи, Добричани, Радовићи, Даниловићи и друге) дале су угледне црквене прегаоце и великодостојнике. На то су се угледале и породице у залеђу, из којих је такође било и има запажених духовника и црквених достојанственика.

Одређену васпитну улогу имао је садржај фресака и икона. На њима је нагласак стављан на сцене из човековог животног циклуса. Приказано

је рођење, крштење, венчање као саставни део свакодневног живота и испраћај и оплакивање покојника. Обрађена је пажња на приказивање врлина, мана и понашања у свакодневном животу. Истичу се добročинства, опраштања, поштовање ближњег, прети суђењем и кажњавањем.

На црквеним књигама, зидовима, фрескама и иконама бележена је својеврсна хроника. То је поучно штиво и драгоцену поруку нараштајима. Калуђери овог Манастира бележили су све што им се учинило важно и што се догађало у њиховом времену. Много тога односи се на Манастир, поједина племена и Црну Гору у целини. Забележено је да је у Манастир пристиго патријарх пећки (1714), а потом патријарх Василије Бркић (1768). Записано је када је постављен први суд у Морачи (1837), ко су били поклисари у Манастиру и колико дуго су остајали на тим пословима. Сачувана је писмена успомена на гладне године (1723, 1844, 1803, 1847, на пример), затим на похару Дробњака и Ускока (1830), рат Турака и Латина (1715), Турака и Немаца (1716), погибију и страдање Ровчана у Никшићу (1786), сукоб Морачана, Ровчана и Ускока са Турцима на Лопатама (1796), погибију Смаил-аге (1840) у Дробњаку, похару Куча и Роваца (1794), погибију Дели-паше у Морачи (1820), грађење моста на Морачи (1842), посету Шћепана Малог Морачи (1767), о епидемији краста (богиња) у Морачи (1835), смрти Петра I (1830) и о многим другим збивањима на која су својевремено скренули пажњу Андрија Јовићевић (1893) и Владимир Петковић (1950).

Братство Манастира Мораче је у одређеним приликама помагало у решавању крупних социјалних проблема, којих је у Црној Гори увек било на претек. Манастир је, као што се зна, имао земљу и разне друге поседе који су му доносили приходе. Из тих прихода Манастир је покривао своје расходе и стварао резерве у свим врстама животних намирница, које је у време неродних година и других недаћа делио са становништвом у зачеђу. Забележено је да је у време игумана Димитрија Меденице, средином XIX века, сво морачко становништво долазило у Манастир да се прехрани. Софра је због великог броја постављана неколико пута узастопно. Тада се у огромним котловима кувао качамак од кукурузног брашна и са кришком сира делио окупљеном народу за импровизованим трпезама направљеним од домаћег сукна распрострањеног по ледини. У Манастиру се наилазило на све видове помоћи, што је такође охрабривало и стварало општу сигурност („да пожали ка да би помога”, каже Његош).

Манастир је, можда, због удаљености од комуникација, дуго био скровиште у коме су се чувале свештене књиге, иконе и друге драгоцености, међу којима су значајно место имале молитвене сасуде (кадионице, путири, кандила и друго). Сачуван је, на пример, рог који је сребром окован, за који се верује да је служио као чаша кнезу Стефану. Из овог рога - чаше - напијало се у славу Божју на манастирској славу, на Велику Госпојину.

Овде су поменути само поједини примери који сведоче о континуитету развоја и надградње о којој су сведочанства сачувана у

ризницама и на фрескама у Манастиру Морачи. Контуре појединих предмета на фрескама сведоче о оновременој, па и познијој, култури живљења. Пада у очи колевка за подизање новорођенчета, затим облик постеље, изглед столице за седење, затим трпеза са посудама за јело, кеса за држање новца, шареница украшена попречним пругама, штап на који се ослања Свети Никола, сабља источног типа у руци анђела и слично.

Сви ови, као и други, предмети приказани на фрескама сведоче о континуитету живота и стваралаштва на овим просторима, јер су многи од њих, уз савременије, још увек у функцији свакодневног живота.

Манастир Морача је, као што се види, ризница у којој је приказано црногорско духовно народно стваралаштво, представљени делови материјалне културе и указано на облике друштвеног живота. Ликови приказани на фрескама и иконама отварају могућност за компаративна проучавања антрополошких особина црногорских популација у минулом и нашем времену. Зна се да су сликари за своје моделе често узимали лица из домаће средине, представљали их по изгледу и додавали им одговарајућа култна обележја. Оно што је посебно значајно сликари су се трудили да кроз различите садржаје које су представљали успоставе везу са свакодневним и култним и профаним животом. На тај начин су веома много допринели чувању и развоју културно историјског наслеђа Црне Горе.

Овим ни из далека није исцрпљена улога и значај Манастира Мораче. Он је свих седам и по векова свога постојања марљиво окупљао околна племена, не само из верских већ знатно више из друштвених, културних и националних разлога. Обавио је велику националну мисију. Допринео је да се племена из Црногорских Брда у доба митрополита Петра I повежу и присаједине подловћенској Црној Гори, па је, поред осталог, и на тај начин обавио значајну патриотску мисију и заузео угледно место у бићу свога народа.

